

سیر تحول قانون تذکره در دوره قاجار

صبح خسروی زاده^۱

نصراله پورمحمدی املشی^۲

چکیده

سندی را که در منابع از آن به عنوان "تذکره"، "جواز عبور"، "باشت‌بورد" و "فته مرخصی" یاد کرده‌اند، همگی مترادف گذرنامه است. این سند، مجوز عبور از مرز برای ارائه به گذربانان، راهداران و مرزبانان است که حکومت به اتباع خود می‌دهد. با تشکیل دولت-ملت‌های جدید در جهان، قواعد نوینی بر مناسبات بین‌المللی حاکم شد، اما این قوانین در ایران جایگاهی نداشت. در اوایل دوره قاجار به مانند حکومت‌های سلف خود در زمینه صدور اسناد هویتی، تنها برای مأموران ارسالی یا نمایندگان خارجی کاغذهایی جهت احراز هویت و شرح مأموریت صادر می‌شد؛ ناهمگونی سیستم حکومتی در ایران با نظام جهانی، ناآگاهی به نیازهای مناسبات بین‌المللی را نیز به همراه داشت. تحول تدریجی تذکره در کنار تشکیلاتی شدن وزارت خارجه سبب تأسیس تذکره‌خانه در دوره ناصری شد؛ با تدوین دستورالعمل‌های مربوط به تذکره و اهمیت آن در ادامه حکومت قاجار در دوره مظفری نیز "اداره تذکره دولت علیه ایران" تأسیس و با انقلاب مشروطه راهکارهایی برای اعتباربخشی به گذرنامه‌های ایرانی در پیش گرفته شد. تدوین قوانین جدید در باره تذکره، تغییر در ساختار این اسناد را نیز به دنبال داشت؛ بنابراین در پژوهش حاضر خواهیم کوشید سیر تحول قانون تذکره در دوره قاجار و ساختار این سند را به عنوان سندی هویتی بررسی کنیم.

واژگان کلیدی:

دوره قاجار، قانون تذکره، سیر تحول.

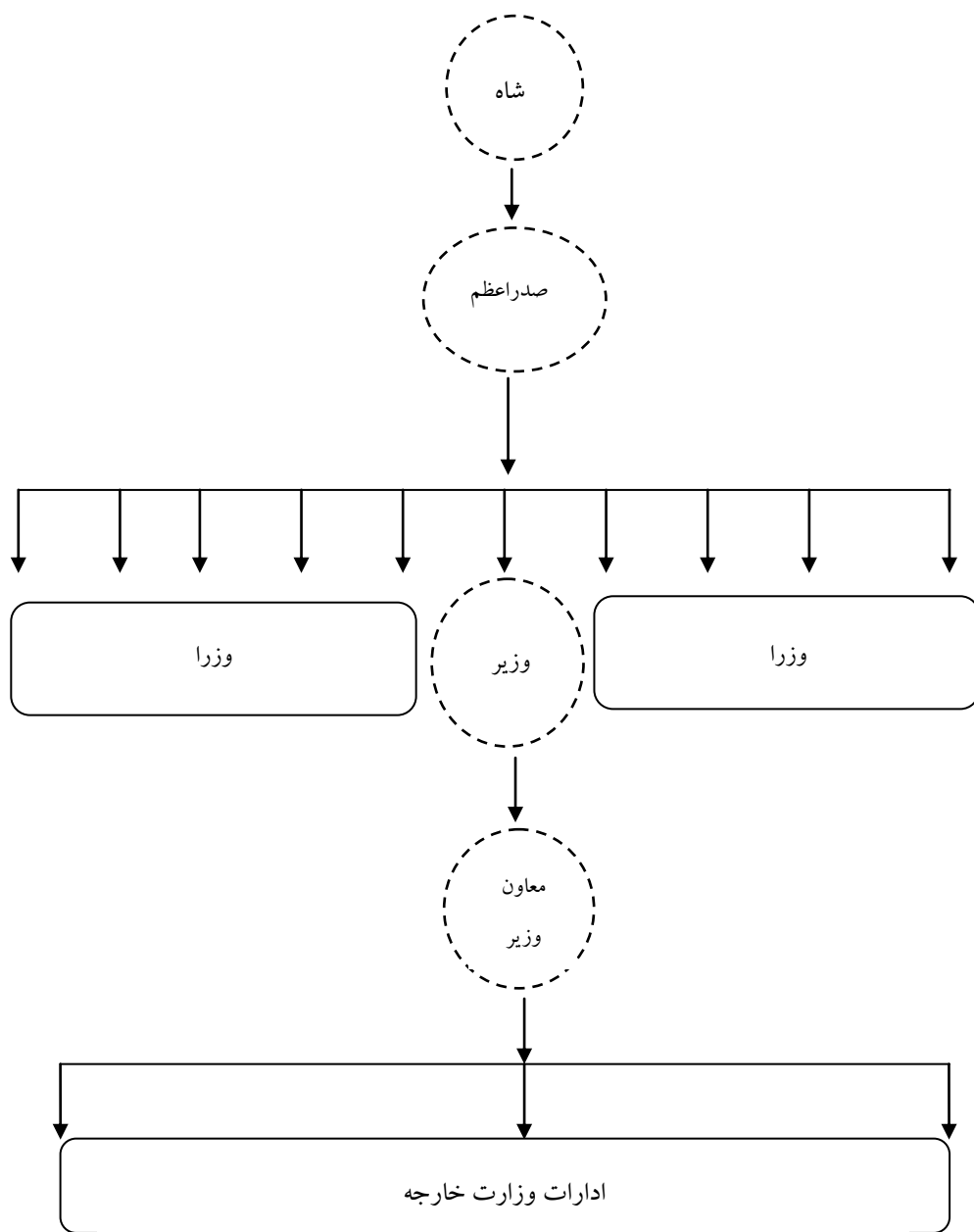
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۳/۲۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۱/۱۹

^۱ دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین sabah.khosravi@gmail.com

^۲ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین poor_amlashi@yahoo.com

در تاریخ ایران، با تأسیس وزارت امور خارجه در دوره قاجار است که مناسبات سنتی روابط خارجی به مناسبات رسمی بدل می‌شود. روابط دیپلماتیک ایران در تضاد منافع قدرت‌های بزرگ در منطقه، وارد مرحله‌ای شد که به روش‌های سنتی دیگر امکان جواب‌گویی به نیازهای سیاسی روز فراهم نبود. در عصر جدید اروپاییان با تدوین قواعد بین‌المللی وزارتخانه‌ای جهت سامان امور خارجی و ارتباط با دیگر کشورها تأسیس کرده و قوانین آن را در کنگره‌های بین‌المللی به تصویب رسانده بودند. در ایران دوره قاجار به دلیل ناآگاهی از این قواعد همواره بر اساس عرف سیاسی موجود در ایران عمل می‌شد؛ تا اینکه در اثر ارتباطات گسترده وزارتخانه‌ای به سبک‌وسایق اروپاییان به نام وزارت خارجه تأسیس شد. این وزارتخانه از بدو تشکیل تا دوره ناصری عمدتاً همان وظایفی را که برای منشی‌الممالک در ارتباط با تحریر نامه‌ها و مکتوبات خارجی تعریف شده بود اجرا می‌کرد و ساختار وزارتخانه به شدت ساده و با تشکیلات اندک بود. با ورود به دوره ناصری ادارات وزارت خارجه تشکیل شدند، به خصوص با تدوین اولین نظام‌نامه وزارت امور خارجه نمود تشکیلاتی آن چشمگیرتر شد. ویرایش و بازنگری در نظام‌نامه مذکور به صورت پیوسته در دوره قاجار مدنظر کارکنان آن قرار داشت. با این بازنگری‌های وزارت خارجه با تشکیلات اداری و ساختاری منطبق بر اساس وزارتخانه‌های روز دنیا در برابر مسائل دیپلماتیک ظاهر شد. تشکیلات مدون وزارت امور خارجه برای کوچک‌ترین مسائل مربوط به کشورهای خارجی و اتباع ایرانی قوانین تصویب می‌کرد و مأمورانی برای نظارت بر اجرای درست آن می‌گمارد؛ یکی از این قوانین اجازه‌نامه‌های رفت‌وآمد اتباع کشورها به خاک یکدیگر بود. این امر در تاریخ ایران سابقه داشت، اما نه به شکلی که اروپاییان آن را مدون کرده بودند. تشکیل اداره گذرنامه به وسیله وزارت خارجه و شعبات آن در ولایات، گامی بود که وزارت خارجه دوره قاجار برای همگامی و همراهی با قواعد و قوانین نظام جهانی برداشت.

طرح کلی از سلسله مراتب قدرت اداری در دوره قاجار

نگاهی گذرا به تذکره در تاریخ ایران

سندی را که در منابع از آن به عنوان "تذکره"، "جواز عبور"، "باشت‌بورد" و "فته مرخصی" یاد کرده‌اند؛ همگی مترادف گذرنامه است. این سند، مجوز عبور از مرز برای ارائه به گذربانان، راهداران و مرزبانان است که حکومت به اتباع خود می‌دهد (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۶۷۵۳؛ معین، ۱۳۷۱: ۳۲۰۹). به عبارتی؛ مکتوب جواز که در راه‌ها بنمایند و بگذرند (فخری‌اصفهانی، ۱۳۳۷: ۴۶۴). گذرنامه یا در زمره اسنادی است که به وسیله دستگاه دیپلماسی کشورها برای احراز هویت افراد صادر می‌شود.

مفهوم مرز در تاریخ ایران مفهومی شناخته شده است؛ اما ملزومات آن به دلیل نبود مفهوم ملیت و حاکمیت ملی نه تنها در ایران، بلکه در دنیای آن زمان نیز به شکل سیستماتیک و فراگیر موجود نبود. نشانه‌هایی از لزوم داشتن جواز عبور یا به اصطلاح امروزی گذرنامه برای ورود به شهر واسط در دوره ناصرالدوله حمدانی وجود دارد (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۹/۶) و ممکن است با نام‌های دیگر در جاهای دیگر نیز معمول بوده؛ اما تا عصر جدید شاهد وجود نظمی در صدور این اوراق نیستیم؛ بنابراین با تشکیل دولت‌های جدید قواعد نوین نیز بر مناسبات بین‌المللی حاکم شد، اما این قوانین در جوامع اروپایی رواج داشت و در ایران چنین قوانینی حاکم نبود و تنها برای مأموران ارسالی یا نمایندگان خارجی کاغذهایی جهت احراز هویت و شرح مأموریت صادر می‌شد؛ همان گونه که قوبیلای قآن برای مارکوس‌نامی که راهب مغولی جوانی بود همراه معلمش برای زیارت اماکن مقدسه در اورشلیم دستور صدور گذرنامه داد (اشپولر، ۱۳۸۶: ۲۲۰). در دوره صفویه نیز برای برادران شرلی که به سفارت از جانب ایران در کشورهای اروپایی مأموریت داشتند، گذرنامه‌ای صادر شد تا بتواند معرف آن‌ها و مأموریتشان باشد (شرلی، ۱۳۸۷: ۳۶-۳۷). شاردن نیز گزارشی از گرفتن گذرنامه ممهور به مهر شاه ایران جهت تردد در کشور ارائه می‌دهد؛ او می‌گوید در کشورهای مشرق‌زمین رفتن از کشوری به کشور دیگر ممنوع نیست و گذرنامه و اجازه نمی‌خواهد و هر کس می‌تواند به مصلحت و دلخواه خود از مملکت خویش به مملکت دیگر سفر کند (شاردن، ۱۳۷۲: ۵۵۵/۲ و ۶۹۱). گرفتن گذرنامه از شاه ایران برای اروپایی‌ها به منزله معافیت از پرداخت عوارض نیز بود (همان: ۱۳۶۰/۴). با این اوصاف مشخص می‌شود تذکره یا همان گذرنامه تنها زمانی که بحث کشورهای غربی و ارتباط با آن‌ها در میان است موجودیت می‌یافت و در شرایط عادی نیازی به این برگه عبور احساس نمی‌شد.

تذکره در اوایل دوره قاجار

در دوره قاجار نیز همین روال جاری بود به طوری که میرزا ابوالحسن خان ایلچی در سفرش به روسیه با تعجب از برگه احراز هویتی با نام "باشت‌بورد" اسم می‌برد او در معادل‌سازی این اصطلاح از واژه "فته مرخصی" که بین ایرانیان معمول و متداول بوده است استفاده می‌کند (علوی شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۷۷). او سفر را بدون داشتن این جواز برای اهل روسیه از پایین‌ترین قشر تا بالاترین مقامات دولتی غیرممکن می‌داند (همان: ۱۷۷). شیوه گذرنامه گرفتن در روسیه از زبان ایلچی بدین‌گونه است: نام کسانی که می‌خواهند گذرنامه یا به تعبیر ایلچی "باشت‌بورد" دریافت کنند سه دفعه در سه هفته متوالی در روزنامه‌ها و اعلامیه‌ها نوشته می‌شد تا مردم از خروج یا قصد سفر او مطلع شوند و اگر بدهی‌ای داشته باشد پرداخت نماید و اگر مدعی‌ای در این مدت پیدا شود تا رفع مشکل، برای آن شخص گذرنامه‌ای صادر نمی‌شد. از دیگر محسناتی که ایلچی حکومت ایران برای گذرنامه برمی‌شمارد؛ مدت معلوم اقامت صاحب گذرنامه است به طوری که دارنده آن نمی‌تواند حتی یک ساعت فراتر از مدت تعیین شده برای او در محل مسافرت، اقامت نماید؛ مگر اینکه باشت‌بورد خود را تمدید کند و ایلچی این انضباط را با حالت تحسین نقل می‌کند. دیگر مزایای گذرنامه که ایلچی به آن اشاره می‌کند ثبت و ضبط عبور و مرور اتباع خارجی، کنترل خروج اتباع داخلی، عایدات دولت از محل فروش گذرنامه و ... است (همان: ۱۷۸-۱۷۷). او در مورد عایدات حکومتی از محل اعطای جواز مرور این‌گونه می‌گوید: «دیگر اینکه از گرفتن همین باشت‌بورد سالی مبالغ خطیر عاید دولت می‌شود. چراکه هر باشت‌بورد که گرفته می‌شود، یک تومان، دو تومان، الی سه چهار تومان خرج دارد و جمعی هستند که در هر جا و هر مکان مأمور به همین شغل می‌باشند. و باشت‌بورد را ثبت و ضبط می‌نمایند و سررشته نگاه می‌دارند و مواجب از پادشاه دارند، و آنچه از این رهگذر به هم می‌رسد به خزانه پادشاه می‌رسانند.» (همان: ۱۷۸).

در معاهدات این دوره نیز به لزوم داشتن تذکره برای عبور و مرور بین دولت‌ها اشاره شده است. در فصل هشتم موافقت‌نامه گلستان برای عبور و مرور مترددین این‌گونه آمده است: «در باب آمد و شد قوافل و ارباب معاملات در میان ممالک دولتیین علیتین اذن داده می‌شود که هر کس از اهالی تجار به خصوص ثبوت اینکه [دوست]^۱ رعایا و ارباب معاملات متعلقه

---

^۱. اصل: درست

دولت علیه اروسیه یا تجار متعلقه دولت بهیه ایران می‌باشند^۱، از دولت خود یا از سرحداتاران جانبین تذکره و کاغذ راه در دست داشته باشند، از طریق بحر و بر به جانب ممالک این دو دولت بدون تشویش آیند و هرکس هرقدر خواهد، متوقف گشته به امور تجارت و معامله اشتغال نمایند و زمان مراجعت آن‌ها به اوطان خود از دولتین مانع ایشان نشوند.» (شیرازی خاوری، ۱۳۸۰: ۳۶۵/۱) در ماده دوم عهدنامه ارزنه‌الروم که در سال ۱۲۳۹ق. بین ایران و عثمانی بسته شده نیز نامی از صدور تذکره برای زائران و تجار ایرانی در مقابل پرداخت وجه وجود دارد که در دست داشتن این تذکره مانع پرداخت عوارض مجدد قوافل بوده است (همان: ۵۸۸/۲-۵۸۷). در الحاقیه تجاری عهدنامه ترکمنچای نیز آمده است: «...للهذا به این تفصیل قرارداد کردند که رعایا و اتباع روس که تذکره متعارفه در دست داشته باشند، در همه ممالک ایران می‌توانند تجارت کرد و کذلک به ممالک مجاوره دولت مذکوره می‌توانند رفت و به همین نسبت اهالی ایران امتعه خود را از دریای خزر یا از راه خشکی سرحد دولتین ایران و روس به مملکت روس می‌توانند برد و معاوضه و بیع نمود و خرید کرده متاع دیگر بیرون برد و از هرگونه حقوق و امتیازاتی که در ممالک اعلیحضرت ایمپراطوری به اتباع کامله‌الوداد دولت‌های اروپا داده می‌شود، بهره‌مند خواهند شد.» (همان: ۶۷۷/۲).

به طور کلی دوران آغازین حکومت قاجار، ناآگاهی به امور معمول و رایج در مناسبات بین‌المللی حاکم است. تلاش برای از بین بردن این ناآگاهی قدم اولی است که با تأسی به تعریف از امور متداول دیگر کشورها و ذکر مزایای آن امور را سفرها و بازرگانان انجام می‌دادند. با اینکه برگه تذکره در ایران آن زمان متداول نبود اما این گزاره که از طرف ایلچی ایران عنوان می‌شود نوعی آگاهی را باعث می‌شود. با توجه به اینکه روسیه در این امر تأکید بیشتری دارد و در قراردادهای عهدنامه‌های که با ایران می‌بندد بر لزوم همراه داشتن تذکره برای مسافران تأکید کرده است نمی‌توانستند نسبت به تذکره بی‌تفاوت باشند؛ اما قوانینی از این دوره درباره تذکره یافت نشد یا هنوز اسناد آن فهرست‌نویسی نشده‌اند. نوپایی وزارت امور خارجه در این برهه زمانی، عامل دیگری است که فقدان اسناد تذکره را سبب می‌شود. وزارت خارجه چون خود دارای تشکیلات نبود و وزارتخانه مساوی بود با وزیر امور خارجه و معاون و چند منشی و مترجم،

---

^۱ در عرف دوره قاجار برای خطاب قرار دادن کشورها از اصطلاحات خاصی بهره می‌جستند؛ "دولت بهیه روسیه"، "دولت علیه ایران" و "دولت فخمیه انگلیس" نمونه‌هایی از این نوع خطاب‌ها هستند. در این متن که نقل قول از کتاب تاریخ ذوالقرنین است، به اشتباه جای علیه و بهیه برای ایران و روسیه عوض شده است.

سیر تحول قانون تذکره در دوره قاجار □ ۷

نمی‌توانست تولیدکننده اسناد هویتی باشد؛ آرشیو اسناد در این دوره به نسبت دوره‌های بعدی خیلی کم است و در دوره امیرکبیر آرشیو اسناد دولتی جزو وظایف معین مأموران دولتی شد. برای سفیران و مأموران خارجی معمولاً از معرفی‌نامه‌ای که از آن با عنوان "اختیارنامه" یاد می‌کنند استفاده می‌شد و با این سند فرد مأمور خود را به دربار و مرزداران کشور مقصد معرفی می‌کرد و اختیارات خود را در اموری که شاه به وی تفویض کرده است اعلام می‌کرد. به طور مشخص در طول دوره قاجار شاهد دو قانون‌نامه مدون درباره تذکره هستیم؛ این دو قانون در سال‌های ۱۲۹۸ق. و ۱۳۱۷ق. تدوین شده‌اند که در ادامه مفاد هر کدام خواهد آمد.

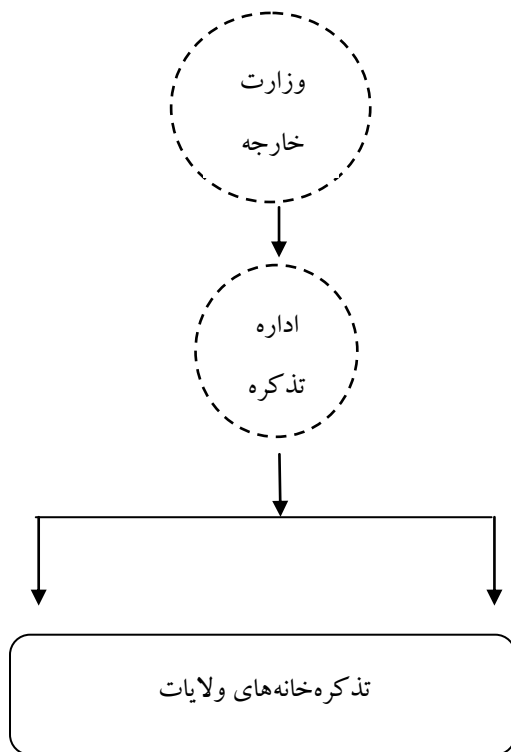
صدور تذکره و قوانین آن در دوره ناصری

پایه و اساس صدور تذکره در سال آخر صدارت امیرکبیر گذاشته شد این تذکره رایگان ارائه و برای رفت‌وآمدهای بین شهری صادر می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۳۱۴). نخستین بار صدور ورقه جواز عبور از مرز برای مسافران ایرانی در زمان صدارت میرزا آقاخان نوری معمول شد. از آنجایی که در این دوره نمایندگی‌های وزارت امور خارجه ایران در کشورهای دیگر تأسیس شده بود و مقامات روسی بعد از اتمام مهلت تذکره اتباع ایرانی سخت‌گیری‌های زیادی می‌کردند دولت ایران نیز اجازه تمدید تذکره اتباع ایرانی را به نمایندگی‌های وزارت خارجه در خارج از مرزها داد (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۴۲؛ راوندی، ۱۳۸۲: ۴/۴۰۶ و ۷۰۷).

سال ۱۲۷۳ق. بین ایران و روسیه برای تردد مسافری و اهمیت بر داشتن تذکره قراردادی به تفصیل زیر نیز منعقد شد: «فصل اول: آنکه رعایای دولتین بی‌خط و خاتم کارداران دولت خود به اراضی یکدیگر عبور نخواهند کرد. فصل دوم: آنکه رعایای دولتین ایران و روس هرگاه بی‌خط و خاتم دولت خویش، به اراضی یکدیگر بگذرند به دست سرحدداران گرفتار خواهند شد و ایشان را با اسلحه و کالایی که با خود دارند به نزدیک وزیر مختار یا شارژدافر یا قونسل دولت خود خواهند فرستاد. فصل سیم: آنکه هرخواهشی که رعایای دولتین هنگام مهاجرت از دولت خود خواهند کرد بی‌مداخلت اولیای دول خارجه خواهد بود. فصل چهارم: اگر مباشرین دولتین از در و داد و اتحاد از بهر رخصت و اجازت خواهندگان، خطی طلب کنند. بی‌اکراه خاطر تسلیم خواهند نمود، مگر آنگاه که برحسب قانون دافعی و مانعی بوده باشد.» (خورموجی، ۱۳۴۴: ۲/۱۵۸).

در دوره ناصری که قوانین بین‌المللی در زمینه امور دیپلماتیک به تدریج ترجمه شدند، بابتی نیز برای قواعد مربوط به تذکره گشوده شد در اکثر نسخه‌هایی که در زمینه مباحث مربوط به آداب دیپلماتیک در این دوره نگارش یافته‌اند رد و نشانه‌ای از قواعد و ضوابط تذکره وجود دارد (مرتس، ۱۳۹۴: ۷۶ و ۸۸-۸۷ و ۲۰۷-۲۰۵؛ امین‌الدوله، ۱۳۹۱: ۷۳ و ۲۵۴-۲۴۹). این ترجمه‌ها بستری برای تدوین قوانین مدون به وسیله وزارت امور خارجه ایران گشود تا چارچوبی برای تذکره تعیین کند. در نظام‌نامه‌ای که سال ۱۲۹۹ق. برای وزارت خارجه تدوین می‌شود و به نوعی اولین نظام‌نامه وزارتخانه نیز هست، در خصوص اهمیت رسیدگی به امور اتباع ایرانی در کشورهای خارجی اشاره کرده اما موضوع تذکره و قوانین مربوط به آن را نیاورده است (بیانی، ۱۳۷۵: ۸۰/۳-۷۸؛ توکلی، ۱۳۲۸: ۵۸-۵۴). البته این نظام‌نامه بیشتر حول وظایف وزیر خارجه توضیحاتی ارائه کرده است و چارت اداری وزارتخانه که وظایف هر یک از ادارات در آن مشخص است در این سند دیده نمی‌شود. در کتابچه دیگری که به منظور تصحیح و تکمیل نظام‌نامه اول در سال ۱۳۰۱ق. صادر شده است، چارت اداری وزارت خارجه نمایان می‌شود؛ نقص این نظام‌نامه نپرداختن به وظایف اجزای وزارت خارجه خارج از حوزه وزارت است. این نظام‌نامه چارت اداری وزارت امور خارجه را نمایان می‌کند اما به مبحث گذرنامه نمی‌پردازد (آرشیو اسناد کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، نسخه خطی شماره: ۱۷۵۰۰).

سلسله مراتب اداره تذکره در وزارت خارجه

بحث تذکره و امور مربوط به آن همان گونه که اعتمادالسلطنه می‌نویسد: «عمل تذکره وارد و صادر ممالک محروسه که از قدیم مقرر و معمول بود به توسط وزارت جلیله خارجه مستحکم و منضبط و به‌موجب یک کتابچه دستورالعمل کافی مبین و منتشر شد.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۱۸۴/۲). در کتابچه‌ای جدا از نظام‌نامه وزارت خارجه تدوین شده است. کتابچه دستورالعمل تذکره مرور که در دوره ناصری و سال ۱۲۹۸ق. منتشر شده است اولین قوانین منسجم به دست آمده از دوره قاجار است که به طور مفصل مباحث مربوط به مسافران و امور تذکره را مطرح می‌کند. با توجه به نظام‌مند شدن چارت اداری وزارت خارجه از دوره امیرکبیر و بعدها تداوم آن در دارالشورای کبرای دولتی، صدور قوانین مهمی همچون تذکره از اموری است که وزارت خارجه پیش از تدوین اولین نظام‌نامه مدون وزارتخانه تدوین کرده است. در این قانون‌نامه صدور تذکره را برای اموری همچون تجارت، سیاحت، زیارت و

مقاصد مهم، قانونی می‌شمارد و مقصود از صدور این برگه تردد را برقراری حق برابر بر اساس عهدنامه جات موجود، استحضار از حال تبعه خود در دیگر کشورها، تمیز بین یاغیان و مسافران می‌داند (آرشیو اسناد کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، شماره ثبت ۷۶۴۹۷: ۲-۱). در آغاز دوره ناصری و در سال آخر صدارت امیرکبیر ۱۲۶۷ ق. به تبعیت از دیگر کشورها همچون روسیه قانونی تعیین شد که برای خروج از شهر و رفتن به شهر یا ایالتی دیگر داشتن تذکره الزامی بود؛ به طوری که قراولان افراد بدون تذکره را اجازه عبور نمی‌دادند (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۳۷۳: ۱۷ و ۴۵). تذکره‌های چاپی با علامت شیروخورشید ایجاد و به همین منظور اداره‌ای به نام تذکره‌خانه نیز تأسیس شد (تربیت، ۱۳۱۴: ۹۶)؛ اما با گسترش ارتباطات خارجی و رفت‌وآمدهای بین‌المللی این قانون ملغی و گرفتن تذکره فقط برای خروج از سرحدات ممالک محروسه ایران الزامی تلقی شد؛ بر همین اساس محل‌های برای اخذ تذکره برای خروج از مرز در تهران، تبریز، جلفا، شاه‌تختی، خداآفرین، آستارا، سیاهرود، بندر انزلی، مشهدسر، جز، خوی، ارومیه ساوجبلاغ، کردستان، کرمانشاهان، محمره، بندر بوشهر، بندر لنگه، بندرعباس، درجز، کلات، قوچان، بجنورد و سرحد افغان تعیین شد (آرشیو اسناد کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، شماره ثبت ۷۶۴۹۷: ۳-۲).

بر اساس این قانون تذکره دوره ناصری، مباشرین تذکره از سوی وزارت خارجه معین می‌شوند و دفترخانه مخصوص برای این کار دایر خواهد شد، کل تذکره‌ای که در داخل و خارج به تبعه و رعایای دولت داد می‌شود باید در دارالطباعه مخصوص دارالخلافه و از روی قواعد مقرر صادر شود، موعد تذکره یک‌ساله است که باید در مراجعت از سفر تحویل مباشرین بدهند و اگر کسی پس از یک سال بدون تمدید تذکره برنگشت باید از طریق دولت میزبان با اجبار وی را برگرداند، برای جعل‌کنندگان تذکره‌های صادر شده به غیر از دارالطباعه دولتی برخورد شدید و مجازات تعیین شود، مأموران تذکره موظفاند اسامی اشخاص وارد و خارج شده از سرحدات ممالک محروسه را در دفتری مهر و امضا شده ماه به ماه تحویل وزارت خارجه نمایند؛ وظیفه رساندن این دفاتر برعهده حکام ولایات و کارگزاران دیوانی بود. مأموران دولت مکلف شدند اتباع ایرانی که بدون تذکره در خارج از مرزهای ایران‌اند یا آن‌هایی که مدت تذکره آن‌ها بیشتر از یک سال شده است را به کارگزاران ایرانی تحویل نمایند. مأموران حق بد برخورد کردن با اتباع بدون تذکره را نخواهند داشت و همچنین

اختیار اعطای تذکره را نیز ندارند مگر اینکه تذکره‌های موجود در دست مسافری را با علامت مخصوص امضا نمایند و در قبال آن یک‌شاهی دریافت کنند و در دفتر اسامی، ماه به ماه به دفترخانه مخصوص وزارت امور خارجه ارسال کنند؛ همچنین بر اساس این دستورالعمل مأمورین تذکره می‌توانستند از کسانی که تذکره ندارند و در خاک کشور دیگر هستند به عنوان جریمه، سه برابر قیمت تذکره را دریافت نمایند و صرف ایجاد نظم در امور تذکره کنند (همان: ۳-۵).

وظیفه پشتیبانی و تقویت مأموران تذکره بر عهده حکام و کارگزاران دولت در مناطق است؛ بر اساس این مصوبه به غیر از صنف تاجر و زائر و کسبه و حاملان احکام مخصوص دولتی کسی اجازه خروج از مرز را ندارد و مأمورین تذکره مقید به ممانعت غیر خواهند بود. افراد ممنوع‌السفر را که مأموران دولتی تحویل مأموران داخلی می‌دهند باید توسط حکام و مباشرین تحویل گرفته و به مکان سکونتشان تحویل داده شوند و قبض از حاکم یا کدخدای محل آن شخص گرفته شود و برای دفترخانه مخصوص وزارت ارسال شود. گرفتن وجوهات از مسافری به غیر از وجوهاتی که تعیین شده ممنوع بوده و مستوجب عقوبت خواهد بود (همان: ۵).

مأموران تذکره موظف شدند که روزنامه‌چه خود و ثبت اسامی مسافری وارده و خارجه را در دفتری که اوراق آن شماره و خاتمه آن مهر و امضای مباشر را داشته باشد در آخر هر ماه بدون تأخیر به دفترخانه وزارت امور خارجه از طریق حکام ولایات و کارگزاران برسانند. برای ممانعت از جعل و تقلب در تذکره‌ها مقرر شد که نشانی مخصوص از دفترخانه وزارت خارجه بر روی هریک از تذکره‌ها نقش ببندد. کسانی که اراده سفر دارند اگر جزو دیوانیان باشند باید از حکام ولایات و رئیس خود نامه برای اخذ تذکره داشته باشد. اگر از کسبه و تجار باشند باید نامه از رئیس تجار آن شهری که ساکن است نامه بیاورد. برای رعایای دون‌پایه نیازی به اخذ نامه نبود و برای فقرای زوار نیز تذکره رایگان بود برای این افراد هزار تذکره به مباشر تذکره کرمانشاه داده خواهد شد و اگر تعداد زوار بیشتر از هزار نفر بودند باید به‌زای هر تذکره رایگان نوشته‌ای از حاکم شرع آن شهر در دست مباشر باشد تا در آخر هر سال تحویل کارگزاران دیوان نمایند. برای هر فرد یک‌تذکره با مشخصات او صادر خواهد شد، زنان شوهردار در صورتی که با شوهر خود به قصد زیارت یا دیدن اقوام مسافرت نمایند نیازی به تذکره جداگانه نیست؛ زنان بی‌شوهر و بی‌ضامن بر اساس این دستورالعمل حق خروج از

خاک کشور را ندارند. در این قانون قیمت صدور تذکره ۳۵۰۰ دینار تعیین شد، برای خارجی‌هایی که در دولتشان دادن تذکره رسم نیست باید از مباشرین تذکره ایران برگه عبور تهیه نمایند بعد وارد سرحدات ایران شوند برای تبعه خارجی که با تذکره دولت خود وارد خاک ایران می‌شوند مانعی نیست. تبعه دولت روس بر اساس قرارداد ایران با آن‌ها و توافق طرفین در سال ۱۲۶۷ق. باید تذکره خود را به امضای امنای تذکره دولت ایران برسانند، همچنین مهر شیروخورشید نشان صحت تذکره‌های دولتی شد در آخر این دستورالعمل، مجازات رشوه‌خواری و اهمال‌کاری‌های مأمورین تذکره، جااعلان اسناد تذکره، حکام ولایات و دیگر مأمورین دخیل در امر تذکره را بند به بند ذکر می‌کند (همان: ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱ و ۱۶).

ارنست اورسول در سفرنامه خود در ۱۲۹۹ق. به تذکره‌های چاپ سنگی اشاره کرده و آن‌ها را معادل پادروژنای^۱ روسی به معنای گذرنامه می‌داند (اورسول، ۱۳۸۲: ۲۱۲). عایدات مربوط به تذکره حسابی نداشت، تمبری هم به تذکره‌ها نمی‌چسبانند و یک ورقه را به دو تومان یا سه تومان به اتباع می‌فروختند، گاهی این اوراق توسط خود سرکنسولگری‌ها چاپ می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۴: ۹۵/۲-۹۳). بی‌نظمی در اعطای تذکره در این دوره نشان می‌دهد دولت هنوز به اهمیت این برگه هویت آن‌طور که باید، پی نبرده است؛ اما تدوین قانون فوق‌گام بلندی برای توسعه این سیستم در دوره مظفری شد.

قانون تذکره در دوره مظفری

در سال ۱۳۱۷ق. به دستور مظفرالدین شاه قاجار جهت انتظام امور تذکره در وزارت امور خارجه، اداره کل تذکره دولت علیه تشکیل و رسم مقاطعه در زمینه امور مربوط به تذکره که تا قبل از این مرسوم بود برداشته شد تا گامی به سوی اعتباربخشی بیشتر به گذرنامه‌های ایران در سطح بین‌المللی برداشته شود؛ متن دستور مظفرالدین شاه در خصوص تذکره از این قرار است:

«جناب اشرف صدراعظم چون به واسطه نبودن عمل تذکره در تحت یک قانون و ترتیب صحیحی چنان‌که در سایر ممالک معمول است تذکره‌های ایران را در ممالک خارجه تذکره دولتی نمی‌شناسند و دور نیست که به جهت عدم انضباط امر تذکره از اتباع این دولت علیه

---

^۱. padorojna

آن‌هایی که در خارجه اقامت دارند فوت تابعیت گشته و مأمورین در عودت تابعیت آن‌ها دچار مشکلات می‌شوند و علاوه بر این‌ها در هنگام عبور و مرور اتباع داخله از سرحدات از مأمورین جزء اجحاف و تعدی زیاد وارد می‌آید خاطر مقدس همایونی برای رفاهیت و آسایش عامه اهالی ایران و تنظیم اداره کل تذکره و عمل آن‌چنان اقتضا فرمود که عمل مقاطعه از تمام تذکره‌ها موقوف و در وزارت امور خارجه اداره کل تذکره دولت علیه تشکیل و از روی قانونی که در این کتابچه درج شده عمل بشود که هم تذکره‌های دولتی در انظار و ممالک خارجه بیشتر عظم و وقع حاصل نماید و هم اتباع این دولت علیه در رفاه و آسایش باشند. غدغن نمایید از اول هذه‌السنه عمل مقاطعه از تمام تذکره‌ها برداشته شده از روی قواعد همین کتابچه که مکمل و مصرح است لازمه اهتمام در تنظیم و تنسیق امر تذکره استحکام اداره کل تذکره از وزارت امور خارجه به عمل آمده در عهده شناسند.» (آرشو اسناد سازمان اسناد ملی ایران، ۲۹۱۶۲-۲۴۰: ۲-۳).

دومین قانون تذکره دوره قاجار که پس از دستور مظفرالدین شاه تدوین شد دارای ۵۷ ماده بود که هدف از آن تنظیم تردهای خارجی و تلاشی در راستای هماهنگی با نظام جهانی بود؛ زیرا تا پیش‌ازین گذرنامه‌های ایران به واسطه ناهمگونی با قواعد بین‌المللی در کشورهای اروپایی اعتباری نداشت (همان). در این قانون‌نامه تأکید شده است که: تذکره برای تشخیص تابعیت است، مسافری بدون تحصیل تذکره مرور نمی‌توانند از ایران خارج شوند، تذکره مخصوص تبعه ایران است و به خارجی‌ان تنها در صورت تأیید کنسولگری‌های دولت ایران تذکره داده خواهد شد، تذکره در تهران داده نمی‌شود؛ مگر به اشخاصی که معرف حضور وزارت خارجه باشند، مدت تذکره مرور یک سال و تذکره مکاری و ساکنین روستاهای سرحدی هر کدام به ترتیب شش ماه و یک ماه تعیین شد، تعیین تعرفه دولتی برای هر یک از تذکره‌های مذکور، تذکره باید ممه‌ور به مهر دولتی و امضای رئیس کل اداره تذکره و مفتش کل و تمبر اداره کل تذکره دولت علیه باشد در غیر این صورت از درجه اعتبار ساقط است (همان: ۱۷-۳؛ مرعشی، ۱۳۸۳: ۳۶-۳).

گذرنامه‌ها ممه‌ور به مهر و امضا بودند که در آن مشخصات ظاهری فرد قید شده بود. در بعضی از گذرنامه‌ها جواز عبور به صورت خطی صادر می‌شد و عاری از هر گونه مشخصات فرد مسافر بود نمونه این مورد را در گذرنامه‌های دیپلماتیک شاهد هستیم (مستوفی، ۱۳۸۴:

۲/۲۴۶). عناوینی همچون تذکره‌خانه به عنوان اداره صدور تذکره؛ اداره گذرنامه، تذکره‌چی یا مأمور بازرسی گذرنامه افراد در مرز (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۳۱/۴) و امین تذکره محصل دوره قاجار است. به طور کلی بر طبق قانون، تذکره دوره مظفری به دو نوع صادر می‌شد:

الف. تذکره مرور: در این تذکره مشخصات اسمی فرد مسافر قید می‌شد و مدت اعتبار آن نیز یک سال بود و پس از انقضای مدت تعیین شده، از درجه اعتبار ساقط می‌شد. داشتن این برگه باعث می‌شد: زنان مسلمان که به ضمانت همسران خود به سفر می‌روند نیاز به تذکره نداشته و در تذکره مرد خانواده، اسم آن‌ها قید می‌شد. زنان غیرمسلمان برای سفرهای برون‌مرزی باید تذکره جداگانه دریافت می‌کردند. تذکره‌ای که به رئیس یک خانواده داده می‌شد، آن تذکره برای تمامی اعضای خانواده کافی بود به شرط آنکه اسامی اعضای خانواده در برگه تذکره قید می‌شد؛ کسانی هم که به سن بلوغ می‌رسیدند باید تذکره جداگانه اخذ می‌کردند و دیگر امکان قید اسم آن‌ها در ذیل نام پدر امکان‌پذیر نبود (آرشیو اسناد سازمان اسناد ملی ایران، ۲۹۱۶۲-۲۴۰: ۶-۵). تعیین قیمت تذکره مرور برای اشخاص مختلف بدین شیوه تنظیم شد: ۱. تذکره تجار، اعیان، اشراف، حجاج و متمولین ۵۷ قران ۲. نوکر و کاسب ۳۴/۵۰۰ قران ۳. فعله و کارگر ۲۳ قران ۴. تذکره یک‌ماهه ساکنین روستاهای مرزی ۲ قران ۵. تذکره یک‌ساله ساکنین روستاهای سرحدی ۲۰ قران. برای شاگردان استادکارهایی که والدین خود را از دست داده‌اند در همان تذکره استاد، اسم شاگرد نیز قید می‌شد به شرطی که دو نفر ضامن معتبر، استاد مدنظر را تأیید نمایند (همان). تذکره مرور از اداره کل تذکره صادر می‌شود این نوع تذکره علاوه بر مهر دولتی امضای رئیس کل اداره تذکره را خواهد داشت و بدون این امضا مورد قبول نبود (همان: ۱۳).

ب. تذکره اقامت: این تذکره نیز به مانند تذکره مرور به وسیله اداره کل تذکره صادر و مدت آن یک‌ساله بود و هر سال کنسولگری آن را تجدید کرده و تعرفه معمول از درخواست‌کنندگان این نوع تذکره گرفته می‌شد. دریافت تذکره اقامت برای همه رعایای حکومت ایران که در خارج از مرزهای آن سکونت داشتند الزامی و تمدید یا دریافت نکردن آن مستوجب جریمه بود. قیمت این نوع تذکره برای تجار، اعیان و متمولین پنج تومان، کاسبان سه تومان، کارگران دو تومان و برای مابقی مردم یک تومان در نظر گرفته شد (همان: ۸-۶).

دو نوع تذکره دیگر برای رعایی که شرایط خاص دارند در قانون ۱۳۱۷ق. در نظر گرفته شد: ۱. تذکره مکاریه یا حاملین بار ۲. تذکره ساکنین روستاهای مرزی. تذکره مکاریه یا ورقه عبور حاملین بار و گاریچی‌ها شش ماه اعتبار داشت و برای استفاده از آن نیازی به تأیید کنسولگری‌ها و سفارتخانه‌های ایران نبود. ساکنین روستاهای سرحدی نیز به خاطر آمدوشدهای فامیلی و غیر از آن می‌توانستند برگه‌های تردد مخصوص خود را دریافت کنند که اعتبار آن‌ها یک‌ماهه بود (همان: ۱۶-۱۳).

بر اساس قوانین تذکره دوره مظفری که از ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۲ق. را شامل می‌شود بخشی از مصوبات وزارت خارجه در باب رفت‌وآمدها، ویزای تذکره است؛ بنابراین مصوبات اگر از اتباع دولت کسی مدت تذکره مرور یا اقامتش به پایان رسیده بود و قصد عزیمت به خاک ایران نماید باید تذکره خود را به کنسول نشان دهد و با پرداخت قیمت تذکره جدید دریافت نماید؛ همچنین اگر از اتباع ایران کسی بخواهد قبل از اتمام مدت تذکره به وطن بازگردد بدون هیچ پرداخت هزینه و فقط با نشان دادن تذکره به کنسول ایران مراجعت کند. قیمت ویزا برای مسافری اتباع خارجه پانزده قران و برای عمله و فعله تبعه خارجه به استثنای مکاری که در حکم مسافر است پنج قران تعیین شد. اگر تعداد مردان در یک تذکره بیش از یک نفر بود به ازای هر نفر حق امضا دریافت می‌شد. بر اساس این قانون از زنان و بچه‌ها ویزا گرفته نمی‌شد. سرحدداران ایران اجازه نداشتند از تذکره‌های اتباع خارجی که توسط کنسول یا شانسلیه ایران ویزا می‌شدند پول دریافت کنند. آن دسته از اتباع خارجی که قصد ورود به ایران را دارند و تذکره آن‌ها به رویت کنسول ایران نرسیده قیمت ویزا را پرداخت می‌کنند؛ اما برای خروج، نشان دادن تذکره کفایت می‌کند و نیازی به پرداخت وجه نبود؛ این قانون برای ایرانیان نیز به همین نحو بود به استثنای اینکه اگر تذکره‌های ایرانیانی که قصد معاودت به ایران را دارند اگر تذکره آن‌ها به رویت کنسول نرسیده باشد باید سه قران وجه ویزا از او دریافت و دو قران هم جریمه شود (همان: ۱۰-۸).

تجاری که از ایران به عزم تجارت روانه کشورهای خارجی می‌شدند باید به تناسب انتخاب مقصد مهر کنسول خانه کشور مقصد را نیز در تذکره خود می‌آوردند. یکی از کشورهایی که به عنوان قاعده و قانون صاحبان تذکره از اتباع ایرانی که قصد مسافرت را داشتند ملزم می‌نمود که تذکره خود را ممه‌ور به مهر نمایندگی‌های سیاسی او نمایند و در

مقابل این مهر و امضا وجهی نیز دریافت می‌کرد امپراتوری عثمانی بود؛ اگر در حین سفر تذکره گم می‌شد دوباره باید منتظر صدور و رسیدن تذکره از طرف مباشرین دولت ایران با مهر کنسول‌خانه دولت مقصد می‌شدند. (اصفهانیان و دیگران، ۱۳۸۵: ۴۷/۲-۴۵؛ افشار، ۱۳۸۰: ۳۲۸/۲).

اداره تذکره‌ای که در دوره مظفری در قالب وزارت خارجه مأمور رتق‌وافتق امور مربوط به تذکره و کنترل رفت‌وآمدهای مرزی ایران با دول خارجی شد با مهر مخصوصی که در اختیار داشت بر روند اعتباربخشی به تذکره‌های ایران تأثیرگذار بود. پس از تشکیل اداره تفتیش تذکره، هر تذکره اقامت و مروری که مهر و شماره اداره تذکره را نداشت فاقد اعتبار قلمداد می‌شد. رئیس این اداره توسط شاه و با تأیید وزیر امور خارجه تعیین می‌شد. مأمورین این اداره موظف بوده‌اند که تذکره اشخاصی که وارد ایران می‌شوند دارای شرایط قانونی و منطبق با مصوبات و قوانین دولت ایران باشد؛ همچنین مأموران این اداره کنترل شماره تذکره که توسط اداره تذکره در تهران بر روی این اسناد بود، مهر اداره کل تذکره دولت ایران، امضای رئیس کل اداره تذکره، پرداخت وجه تذکره و مهر شخص امین تذکره را بر عهده داشتند (همان: ۱۹-۱۸).

گذرنامه‌هایی نیز به صورت محلی صادر می‌شده‌اند؛ این گذرنامه‌ها ظاهراً خانات محلی به در مقابل گرفتن وجهی به مسافران واگذار می‌کردند. در ترکستان این گذرنامه را "پتک" می‌گفتند که خارجی‌ها بدون تهیه آن حق عبور و مرور در مرزهای این منطقه را نداشته‌اند؛ ترجمه تحت‌اللفظی نمونه‌ای از این "پتک"‌ها که به عنوان گذرنامه‌ای محلی کاربرد داشته عبارت است از: «به کلیه مرزداران و تحصیل‌داران حق‌العبور اعلام می‌شود که جوازی به نام حاجی ملا عبدالرشید افندی صادر شده است و هیچ‌کس حق مزاحمت او را ندارد.» (وامبری، ۱۳۷۸: ۲۰۳). این پتک یا پته عبور تا اواخر دوره قاجار مرسوم بود. (آرشیو اسناد سازمان اسناد ملی ایران، ۲۴۰/۴۷۲۲: ۵-۱) اصطلاحی که برای باطل کردن تذکره‌ها در دوره قاجار به کار می‌بردند "قول کشیدن" بود که باید توسط نماینده وزارت امور خارجه در تذکره‌خانه یا کنسولگری‌ها صورت می‌پذیرفت (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۱۷۲۵/۲). در دوره مظفری به واسطه قانون‌نامه مفصلی که تدوین شد اهمیت سند تذکره نمایان شد؛ از طرفی عایدات حاصل از تذکره‌ها همچنان رو به افزایش بود و تا جایی پیش رفت که وزارت مالیه امورات مربوط به تذکره و عواید آن را بر عهده بگیرد.

قانون تذکره پس از مشروطه

با انقلاب مشروطه نظام پارلمانی در ایران برقرار شد. در این نظام یکی از مسائل مهم، سامان‌دهی به امور وزارتخانه‌ها و شعبات آن‌ها در ایالات و ولایت مملکت بود. تذکره جزو مباحثی بود که از مجلس اول مشروطه تا آخرین مجلس دوره قاجار همواره مورد بحث و گفت‌وگوی نمایندگان مجلس شورای ملی قرار داشت. امور مربوط به عایدات تذکره، نحوه اعطای تذکره و نحوه عمل اداره تفتیش تذکره بیشترین مباحث نمایندگان مجلس را دربر می‌گرفت. آن گونه که از این مباحثات برمی‌آید تا آخر دوره قاجار قانون جدیدی به شکل سابق در این خصوص تدوین نشد و مبنای عمل تذکره همان قوانین دوره مظفری بوده است؛ اما برخی از جزئیات مانند استفاده از تمر واحد که وزارت مالیه منتشر می‌کرد و... در سیستم تذکره قاجاری ایجاد شد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۱: ۱۵۷ و ۱۶۹ و ۱۸۵ و ۲۲۵ و ۲۳۳-۲۳۰ و ۲۴۸-۲۵۱ و ۲۷۳، دوره دوم، ۳۶ و ۴۳ و ۹۳ و ۱۰۳ و ۱۶۰-۱۵۹ و ۲۳۸، دوره سوم، ۵۰-۴۹، دوره چهارم، ۷۸).

از مشروطه به بعد، همین که دولت به عایدی تذکره پی برد دخالت کنسولگری‌ها را محدود کرد. در اوایل امر، مبلغی که البته خیلی کمتر از میزان درآمد این کار بود، مقاطعه می‌گرفت، بعداً دولت تذکره را هم در مرکز چاپ می‌کرد و برای سرکنسولگری می‌فرستاد و از روی آن حسابی می‌کرد و کم و زیاد آن را بر میزان مقاطعه می‌افزود (مستوفی، ۱۳۸۴: ۹۵/۲-۹۳). با انتظام امور مربوط به تذکره مهر ورود و خروج بر روی گذرنامه‌ها معمول شد و از روی مهرهایی که بر روی گذرنامه فرد زده می‌شد می‌توان فهمید که به چه کشورهایی سفر کرده است (بجنوردی، ۱۳۷۴: ۱۰). سال‌های پایانی حکومت قاجار عایدات تذکره سالیانه به سیصد چهارصد هزار تومان رسید، در مرکز وزارت خارجه هم با تشکیل اداره تذکره امور مربوط به روادید منظم‌تر از سابق شد. نظام‌نامه‌ای نیز برای گرفتن حق ویزا و دیگر امور مربوط به تذکره توسط مجلس و در زمان زعامت مشیرالملک در وزارت خارجه تدوین شد که عایدات تذکره را افزون‌تر کرد (مستوفی، ۱۳۸۴: ۹۵/۲-۹۳). در اواخر دوره قاجار گذرنامه‌ها به صورت کتابچه‌ای درآمدند و اطلاعات لاتین افراد نیز به همراه توضیحاتی که برای دارنده تذکره لازم و ضروری بود در آن لحاظ می‌شد. مهم‌ترین تغییری که در تذکره افراد ایجاد شد الصاق عکس به تذکره‌ها بود. این کار در سالیان پایانی قاجارها انجام گرفت.

در سال ۱۳۴۰ق. به دلیل اینکه قطع و اندازه تذکره‌ها که تا این زمان در یک‌برگ چاپ می‌شد با اندازه تذکره‌های دولت‌های دیگر مطابقت نداشت و نگهداری آن‌ها هم مشکل بود دستور به چاپ تذکره‌های جدید دادند (فراهانی، ۱۳۸۵: ۲/۲۴۷). در تذکره‌های جدید که نمود آن را بیشتر در اوایل دوره پهلوی اول می‌بینیم به صورت کتابچه‌ای همراه با مشخصات دارنده تذکره به فارسی و انگلیسی منتشر شد. در قانون جدید تذکره‌های ساکنین روستاهای مرزی همچنان یک‌برگی و بدون جلد بود؛ اما گذرنامه‌های جدید دارای جلد و صفحات متعدد بود (آرشیو اسناد سازمان اسناد ملی ایران، ۲۴۰/۷۳۹۲۶). به گفته‌ای در دوره احمدشاه گذرنامه‌های یک‌بارمصرف هم رواج یافت که مدت اعتبار آن‌ها پس از انجام سفر منقضی می‌شد. با تحول نظام گذرنامه‌ای کشور قانون مربوط به تابعیت نیز تحول یافت و وزارت خارجه از سوی مجلس شورای ملی مکلف به اجرای مفاد آن شد (همان: ۲۱۰/۸۶۳۴).

پس از مشروطه نوع تذکره‌ها مشخص‌تر شد به طوری که دسته‌بندی آن‌ها بر اساس نوع درخواست‌ها و شخصیت‌های درخواست‌کننده صادر می‌شد، در اواخر دوره قاجار شاهد چندنوع تذکره‌ایم شامل: تذکره مرور، تذکره اقامت، تذکره تحصیلی، تذکره سیاسی و تذکره مخصوص (همان: ۲۴۰/۷۳۹۲۶). قانون تذکره با روند و تسلسلی که ایجاد کرده بود در دوره پهلوی نیز پیش رفت و هرچه بیشتر به سوی مطابقت با گذرنامه‌های رایج در سطح بین‌الملل نزدیک شد.

نتیجه

سند تذکره، از جمله اسناد هویتی باارزش در دوره قاجار است که سیر تحول آن همگام با نهادینه شدن وزارت خارجه در ایران تناسبی دوسویه دارد. در اوایل دوره قاجار آگاهی‌ای بر لزوم به کارگیری تذکره به عنوان سندی هویتی آن‌گونه که در کشورهای پیشرفته مرسوم بود رواج نداشت. سفرهای سیاسی، تجاری، قراردادهای و معاهدات سیاسی به‌خصوص با روسیه زمینه برقراری تذکره در ایران را فراهم آورد؛ با این حال سندی از تذکره‌های قبل از دوره ناصری در دست نیست به‌تبع قوانینی هم در این خصوص در بین اسناد موجود نیست. با صدارت امیرکبیر و تحول اولیه‌ای که در ساختارمند کردن وزارت امور خارجه در دوره او روی داد و با توجه به اینکه خود امیر از کسانی بود که به روسیه سفر کرده بود کاغذ تذکره را

مقرر کرد. ابتدا استفاده از این کاغذ برای رفت و آمدهای اتباع ایرانی در داخل کشور مرسوم بود و سپس برای عبور از مرزها متداول شد. اولین قانون و دستورالعمل مدون در خصوص تذکره سال ۱۲۹۸ق. صادر شد. در همین دوره تذکره‌خانه دولتی برای رسیدگی به این امور در ولایات تأسیس شد. با تشکیلاتی شدن وزارت خارجه و آگاهی بیشتر به قواعد و ضوابط حاکم بر مناسبات بین‌المللی در دوره مظفری قانون اولیه تذکره بازبینی و ویرایش و بندهایی به آن اضافه شد که به عنوان دومین قانون تذکره در دوره قاجار از آن یاد کردیم. در قانون جدید قواعد مربوط به تابعیت نیز گنجانده شد. اداره تذکره دولت علیه ایران زیر نظر وزارت امور خارجه متصدی رسیدگی به اجرای قوانین مربوط به تذکره و جرائم روی داده در این حوزه شد. با انقلاب مشروطه قوانین مربوط به تذکره به صورت جدی‌تر دنبال شد و ساختار گذرنامه‌های ایرانی از شکل برگه‌ای به صورت دفترچه‌ای به همراه عکس دارنده تذکره رایج شد. قوانین و قواعد مربوط به جعل نیز با جدیت بیشتری دنبال شد و استفاده از مهر ورود و خروج و اخذ ویزا نیز در تذکره‌های ایران متداول گشت.

منابع و مأخذ

اسناد و نسخ خطی:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۲۹۱۶۲-۲۴۰.

-----، ۲۴۰/۴۷۲۲.

-----، ۲۴۰/۷۳۹۲۶.

-----، ۲۱۰/۸۶۳۴.

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت: ۷۶۴۹۷.

-----، نسخه خطی شماره: ۱۷۵۰۰.

کتاب‌ها:

ابن مسکویه، احمد بن علی، ۱۳۶۹، *تجارب‌الامم*، ترجمه: ابو القاسم امامی و علی نقی منزوی، تهران: سروش.

اصفهانیان، کریم، بهرام غفاری و علی اصغر عمران، ۱۳۸۵، *اسناد تاریخی خاندان غفاری*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

اشپولر، برتولد، ۱۳۸۶، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه: محمود میرآفتاب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن، ۱۳۵۷، *صدرالتواریخ*، به کوشش: محمد مشیری، تهران: انتشارات روزبهان.

-----، ۱۳۶۷، *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح: محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.

افشار، ایرج، ۱۳۸۰، *دفتر تاریخ: مجموعه اسناد و منابع تاریخی*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

امین‌الدوله، میرزا علی خان، ۱۳۹۱، *راهنمای سفرا (مقررات و قوانین راجع به وزارت امور خارجه)*، به کوشش: فرهاد طاهری، تهران: انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و انتشارات سفیر اردهال.

اورسول، ارنست، ۱۳۸۲، *سفرنامه قفقاز و ایران*، ترجمه: علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بجنوردی، سهام‌الدوله، ۱۳۷۴، *سفرنامه‌های سهام‌الدوله بجنوردی*، به کوشش: قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

بیانی، خانبابا، ۱۳۷۵، *پنجاه سال تاریخ ایران در دوره ناصری: مستند به اسناد تاریخی و آرشیوی*، تهران: نشر علم.

تربیت، محمدعلی، ۱۳۱۴، *دانشمندان آذربایجان*، تهران: مطبعه مجلس.

توکلی، احمد، ۱۳۲۸، *تاریخچه وزارت امور خارجه و اولین اساسنامه آن*، تهران: نشریه وزارت امور خارجه، شماره دوم.

دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۳، *فرهنگ لغت دهخدا*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

راوندی، مرتضی، ۱۳۸۲، *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران: انتشارات نگاه.

شاردن، ۱۳۷۲، *سفرنامه شاردن*، ترجمه: اقبال یغمایی، تهران: توس.

شرلی، آنتونی، ۱۳۸۷، *سفرنامه بردران شرلی*، ترجمه: آوانس، به تصحیح: علی دهباشی، تهران: انتشارات نگاه.

شمیم، علی اصغر، ۱۳۸۷، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: انتشارات بهزاد.

سیر تحول قانون تذکره در دوره قاجار □ ۲۱

شیرازی خاوری، میرزا فضل‌الله، ۱۳۸۰، *تاریخ ذوالقرنین*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

علوی شیرازی، محمدهادی، ۱۳۶۳، *دلیل‌السفرا*؛ سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی، ایلچی، به روسیه، به تصحیح: محمد گلبن، تهران: دنیای کتاب.

عین‌السلطنه، قهرمان میرزا، ۱۳۷۴، *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*، به تصحیح: مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.

فخری اصفهانی، شمس، ۱۳۳۷، *واژه‌نامه فارسی*، ویراسته: صادق کیا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

فراهانی، حسن، ۱۳۸۵، *روزشمار تاریخ معاصر ایران*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

کتابچه قانون و آیین‌نامه گذرنامه، ۱۳۱۲، وزارت امور خارجه، تهران: چاپخانه مجلس.

مرتنس، بران، ۱۳۹۵، *قوانین‌السفرا؛ رساله‌ای درباره آداب دیپلماسی زمانه قاجار*، ترجمه میرزا ابراهیم ملکم، به کوشش: صباح خسروی‌زاده و فاطمه امیری‌پری، تهران: انتشارات مهاجر.

مستوفی، عبدالله، ۱۳۸۴، *شرح زندگانی من*، تهران: زوار.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره اول - دوم - سوم - چهارم.

معین، محمد، ۱۳۷۱، *فرهنگ لغت معین*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

وامبری، آرمینیوس، ۱۳۷۸، *سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه*، ترجمه: فتحعلی خواجه‌نوریان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

روزنامه‌ها:

روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۳۷۳، تهران: انتشارات کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری

مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، شماره‌های ۱۳۱-۱۳۰.

مشخصات ظاهری دارنده تذکره

نوع تذکره

بسملة

نشان شیروخورشید

نام دارنده تذکره

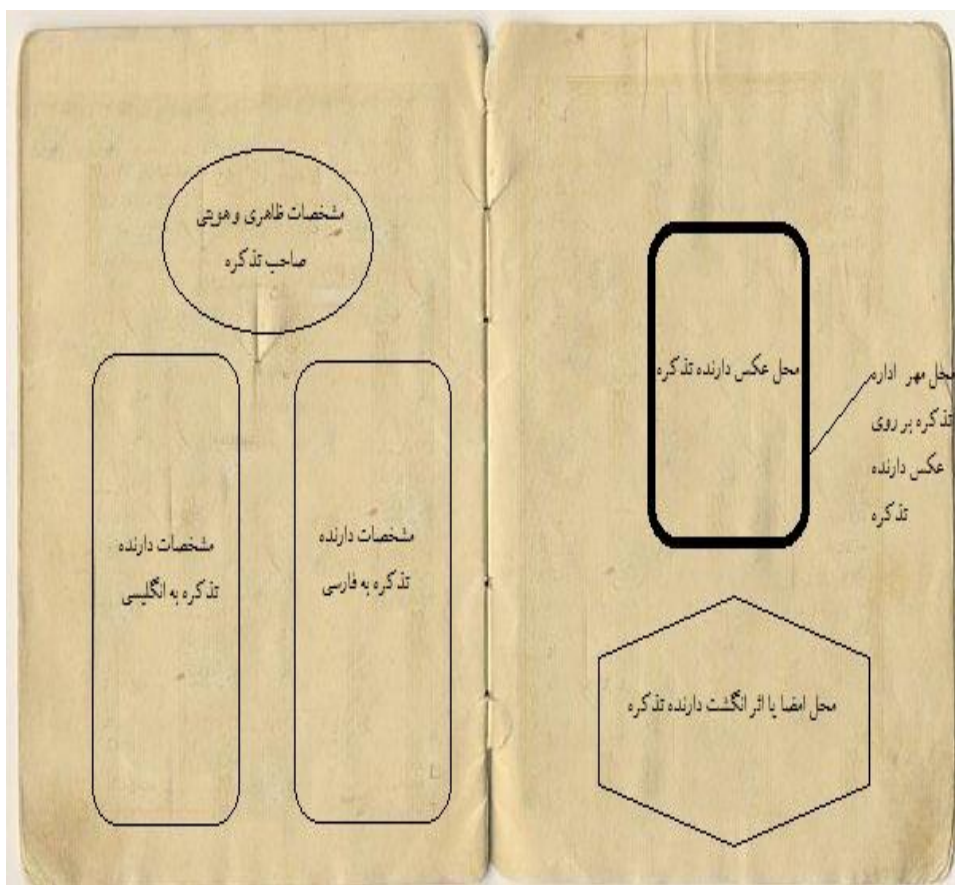
ملاحظات اعتبار تذکره

تاریخ

قیمت تذکره

صحه [نابیده تذکره]

ساختار کلی تذکره در دوره قاجار

ساختار کلی گذرنامه کتابچه‌ای

